

אירופה, אסיה והמיתוס של איו: תפיסות מרחביות ביוון הארכאית

תקציר המחקר

המחקר הנוכחי נכתב מתוך מטרה לערוך רקונסטרוקציה של תפיסת המרחב ביוון הארכאית, קרי לחשוף ולנסח את המודל, אשר באמצעותו תפסו בני יוון הארכאית את המרחב המקיף אותם. בתשתית העבודה ניצבת הנחת היסוד, כי כל חברה מחזיקה ב'פרדיגמה מרחבית': תפיסה כוללת של המרחב המעצבת את האופן בו נתפס המרחב הגיאוגרפי והתרבותי. במסגרתה של פרדיגמת המרחב, נקלט ומעובד מידע גיאוגרפי, תרבותי ואתנוגרפי ומוכנס לתוך מבנה קוהרנטי ובעל משמעות המוקרן חזרה על העולם הפיסי. המונח 'תפיסת מרחב' (*Spatial Perception*), מניח כי כל חברה תופסת את המרחב באמצעות מודל מחשבתי המעניק משמעות לנתונים הגיאוגרפיים והאתנוגרפיים הקיימים. המודל המרחבי (*Spatial Model*), הנו במהותו קונסטרוקציה מנטאלית והוא מושתת על אבני יסוד פילוסופיים, מיתיים ונרטיביים, לא פחות מאשר על מידע אמפירי ומדעי. חשיפתו של המודל המרחבי, אשר ניצב בתשתית האופן בו נתפס המרחב בחברה מסויימת, יכולה להאיר באור חדש קשת רחבה של סוגיות היסטוריות וחברתיות.

שחזור תפיסת המרחב של החברה היוונית הארכאית, יכול להעניק תובנות חדשות לסוגיות כגון: דפוסי ההתיישבות במסגרת תהליך הקולוניזציה, תהליך הבנייתה של הזהות הפן-הלנית, תפיסת 'האחר' במסגרת החברה, תכנון עירוני, לידת הפוליס היוונית והבטים שונים של תפיסות קהילתיות ופוליטיות בנות התקופה. המחקר הנוכחי משתייך לזרם מחשבתי ומחקרי המכונה *המפנה המרחבי* (*Spatial Turn*). בעשרים השנים האחרונות הולכת ומתחזקת ההכרה כי 'המרחב' איננו רק נתון אמפירי וקבוע, מיכל אשר בתוכו מתקיימת הפעילות האנושית, אלא תוצר חברתי ומנטאלי. בעוד שבעבר נהוג היה לראות את המרחב כמעין במה, אשר על-פניה התחוללו האירועים ההיסטוריים, הרי שכיום יותר ויותר חוקרים מתחום מדעי הרוח והחברה רואים במרחב הבנייה חברתית, אותה יש לנתח ולחקור על-מנת להבין את מעשיהם של בני המין האנושי בעבר ובהווה.

תחום המחקר המרחבי איננו משתייך לדיסציפלינה מחקרית אחת, אלא מקיף תחומי דעת ומחקר רבים: היסטוריה, גיאוגרפיה, אתנוגרפיה, קוסמולוגיה, ספרות, פילוסופיה, חקר דת ומיתוסים ועוד. אי לכך המחקר עוסק במקורות מסוגות ספרותיות שונות ומשתמש בכלים מחקריים מגוונים במטרה לשחזר את מודל המרחב הארכאי.

שאלת המחקר המרכזית של החיבור הנה: 'מה היתה תפיסת המרחב בה החזיקו היוונים בתקופה הארכאית ומהו המודל המרחבי הניצב בבסיסה?'. שאלת משנה הנגזרת מהראשונה, הנה מעמדן של היבשות אירופה ואסיה במסגרת המודל המרחבי ולאיזה חלק של העולם יש לשייך את 'יוון' (Hellas).

עד היום לא נערך מחקר מקיף המתמקד בתפיסת המרחב הארכאית, אולם עיון בספרות המחקר מעלה כי קיימות התייחסויות עקיפות רבות לנושא. סקירת ההתייחסויות הללו מעלה שורה ארוכה של בעיות וסתירות, אשר נחקרות ומתבררות לאורך המחקר.

במסגרת המחקר מוצגת סקירה מקיפה של מקורות וספרות מחקר מסוגים שונים. באמצעות סקירת המקורות וניתוחם נערכת רקונסטרוקציה של תפיסת המרחב הארכאית ושל המודל המרחבי הניצב בבסיסה. כמו כן נידונות משמעויותיה של תפיסת המרחב והשפעותיה על תהליכים היסטוריים, חברתיים ותרבותיים.

מקרה הבוחן המרכזי של המחקר שייך לקורפוס המיתולוגי: המיתוסים המגוללים את עלילותיה של איו (Io) ושל צאצאיה הרבים. המיתוס על אודות איו מגולל את סיפורה של עלמה מארגוס, אשר נפלה קורבן לתשוקת זאוס. בניסיון עקר להסתיר את איו מעיניה הקנאיות של הרה אשתו, הפך אותה זאוס לפרה וכך, בדמות פרה, נדדה על-פני מרחבי ארץ עצומים, הגיעה אל קצוות הארץ ובסופו של מסע מיוסר שבה אל חופי הים התיכון, אל דלתת הנילוס, שם החזיר לה זאוס את דמותה האנושית והעניק לה בן. ניתוח מעמיק של המיתוס על אודות איו על-פי המקורות השונים ובחינה יסודית של המקומות דרכם חלפה חושף את המבנה הבסיסי של תפיסת המרחב הארכאית, כמו גם מספר תמות מרחביות המאפיינות את המיתוס.

המחקר מציע לראות במיתוס על אודות איו נרטיב מיתי העוסק במרחב. איו יצאה מחופי הים התיכון והרחיקה עד קצוות הארץ, רק כדי לשוב ולהשתקע על חופיו. מסעה סימן את מרחביה השונים של הארץ: (1) קצוות הארץ (peirata gaies), (2) העולם המיושב (oikoumene), (3) גבול היבשות 'אירופה' ו'אסיה', ו- (4) 'המרחב היווני' (בין הים האיוני לבוספורוס, שני מחסומים ימיים הנושאים עד היום את שמה של איו). ארבעת המרחבים הללו הנם מרכיבי היסוד של מודל המרחב הארכאי. מבחינת הכרונולוגיה המיתית, המיתוס התרחש בעידן קדמון, עידן פרומתאי בו נקבעו היחסים בין האלים לבני התמותה. איו, במסעה הארוך, שרטטה את גבולות העולם והגדירה את מרחביו השונים, אלה הקרובים כמו גם אלה הרחוקים. דמותה של איו משתייכת איפא למיתוסים העוסקים בקביעת הסדר העולמי תחת השלטון האולימפי (בדומה למיתוס על אודות פרומתאוס) ותפקידה זה קשור לסוגיות מרחביות.

מהבן, אשר ילדה איו במצרים, נולדה שושלת ארוכה של צאצאים – שמונה-עשרה דורות, אשר התפרשו על-פני שטח גיאוגרפי עצום. הגינאלוגיה של איו, המוכרת כ'גינאלוגיה האינכידית', הנה השושלת הארוכה והרחבה ביותר המוכרת מתוך הכתבים הגינאלוגיים הארכאיים. בקרב צאצאיה נמנים כמה מגיבורי יוון המפורסמים ביותר, כגון קדמוס, אירופה, דנאוס, פרסאוס והרקלס. עלילותיהם של גיבורים אלה, כמו גם של גיבורים

אחרים השייכים לשושלת, כרוכות בסיפורי נדודים חובקי עולם. איו גם הולידה שורה ארוכה של אפונימוסים, אשר נחשבו למייסדיהם של עמי העולם המוכרים, למשל איגיפטוס האפונימוס של המצרים, פויניקס מייסד הפיניקים, ליביה אמן של העמים הלובים ועוד. מכלול המיתוסים על אודות איו וצאצאיה מציג איפא נרטיב מיתולוגי העוסק בנדודים רחבי היקף, ייסוד עמים, הגירה והשפעות תרבותיות.

המחקר מבסס את הטענה כי מכלול המיתוסים הכרוכים באיו וצאצאיה מהווים 'מחזור מיתי' וכי כך הם גם נתפסו במסגרת החברה היוונית. מעבר לעובדה המובנת מאליה כי כל הדמויות הנכללות בשושלת משתייכות לגנאלוגיה אחת, המיתוסים מציגים מספר תמות משותפות ובראשן עיסוק מוגבר בסוגיות מרחביות. המיתוסים מציגים שורה ארוכה של סיפורי נדודים בין-לאומיים, כוללים סיפורי ייסוד של עמים, שבטים וערים במרחב היס תיכוני, דנים בתהליכים של הבניית זהות קיבוצית ובמערכת המורכבת של יחסי הגומלין בין יוונים ללא-יוונים על פני המרחב היס תיכוני. המחזור המיתי של איו יכול לשמש איפא כמקרה בוחן מצויין לסוגיות הנבחנות במסגרת המחקר הנוכחי. ניתוח המיתוסים על אודות איו וצאצאיה מאפשר למפות את המרחב, כפי שהוא נתפס על-ידי בני החברה היוונית בתקופה הארכאית, ולעמוד על הסטרוקטורות המנטאליות, אשר ניצבו בתשתית האופן בו נתפס המרחב על-ידי אלה שסיפרו את הסיפורים.

לצד מקרה הבוחן המרכזי המחקר דן במספר רב של מקרי בוחן משניים הקשורים להיבטים שונים של תפיסת המרחב הארכאית. המחקר מציג דיון בסוגיות מרחביות העולות מתוך השירה היוונית הקדומה ומתוך חיבורים גיאוגרפיים, היסטוריים, פילוסופיים וקוסמולוגיים בני התקופה. לצד אלה נבחנים מקורות שונים המשקפים תפיסות מרחביות, כגון: מפות העולם הראשונות, תפיסות חברתיות ופוליטיות, תכנון עירוני וארכיטקטורה, כתבים רפואיים, חקירות אסטרונומיות ופרקטיקות דתיות ופולחניות. חלק ממקרי הבוחן מוצגים כדיון מקדים לניתוח המחזור המיתי של איו וחלקם נידונים לאחר ניתוח מקרה הבוחן המרכזי, מתוך שאיפה לברר האם מודל המרחב, אשר התגלה במיתוסים, מופיע גם במקורות השייכים לסוגות ספרותיות אחרות בנות הזמן.

המקורות המרכזיים המשמשים את המחקר הנם על-פי רוב בני התקופה הארכאית. לבחינת המיתוס על אודות איו: קטלוג הנשים ההסיודי ומחזותיו של אייסכילוס, המבקשות מחסה ופרומתאוס הכבול. לניתוח המיתוסים על אודות צאצאי-איו: מקורות מיתולוגיים וגנאלוגיים שונים בני התקופה הארכאית, בהתאם לדמות ולעלילות הנידונות. בנוסף, המחקר מציג ניתוח מרחבי של קטעים מתוך קורפוס השירה היוונית (הומרוס, הסיודוס, פינדרוס, ההימנונות ההומריים ועוד). כמו גם מקורות הכתובים בפרוזה ומציגים חקירה 'מדעית' של הטבע והעולם האנושי (הרודוטוס, הקטאיוס, אנקסימנדרוס וחיבורים היסטוריים, גיאוגרפיים, קוסמולוגיים, פילוסופיים ורפואיים נוספים). לעתים נידונים גם חיבורים מאוחרים, בני התקופה הקלאסית

ולאחריה, וזאת תוך הגבלות וסייגים המפורטים במחקר עצמו. לצד המקורות הכתובים, המחקר עושה שימוש גם בממצאים ארכיאולוגיים ובייצוגים איקונוגרפיים בני התקופה.

מסקנות המחקר, אשר הולכות ומתבררות לאורך החיבור, מציגות שחזור מקיף של מודל המרחב הארכאי, המכונה: *מודל התווך הימי*. המודל מבוסס על שני עקרונות מרכזיים השבים ועולים במקורות ארכאיים מגוונים ומהם גם נגזר שמו של המודל. העקרון הראשון (1), הנו אפיונה הימי של תפיסת המרחב הארכאית. המחקר מבסס את הטענה כי הים היה מרכיב הנוף הדומיננטי ביותר במרחב היווני וכי היה לו תפקיד משמעותי, הן בפרקטיקות החיים היום-יומיות והן באופן בו נתפס המרחב. המחקר מדגים כיצד בני התרבות היוונית התבוננו בעולם באמצעות *פרספקטיבה ימית*, נקודת מבט הצופה על המרחב מהים אל היבשה, מהסירה אל החוף. העקרון השני (2), הנו עקרון *האמצע*; התפיסה כי מה שניצב במרכז (*en meso*), מקיים שיווי משקל מושלם עם חלקי המערכת האחרים ומייצר מרחב מאוזן, שיויוני והרמוני. עקרון *האמצע* מתגלה בקשת רחבה של מקורות ארכאיים מסוגות ספרותיות שונות: תפיסות חברתיות ופוליטיות, תכנון עירוני, כתבים רפואיים, היסטוריים, גיאוגרפיים, אתנוגרפיים ועוד. שילובם יחד של עקרון *האמצע* ושל הדומיננטיות הימית במסגרת תפיסת המרחב היוונית מהווה למעשה את ליבו של המודל.

הסטרוקטורה של מודל המרחב הארכאי מושתתת על מספר מרכיבים: הארץ נתפסה כדיסקית עגולה, אשר סביבה זורם נהר האוקיאנוס, אלה *קצוות הארץ (peirata gaies)*. לכיוון פנים היבשת ניצב מעגל שני, אשר מבטא את העולם המיושב (*oikoumene*), זהו המרחב בו חיים בני האדם. העולם המיושב מקיים בתוכו חלוקה פנימית לשתי יבשות – אסיה ואירופה, האחת בצפון והשנייה בדרום. במרכז המודל, בתווך שבין שתי היבשות, שוכן מרחב ימי, אשר היה המרחב ההיסטורי בו חיו היוונים. מרחב זה מאופיין על-ידי שני העקרונות, אשר הוצגו מעלה: עקרון *האמצע* ועקרון *הפרספקטיבה הימית*. מרכז המודל הנו איפא הים – זהו 'המרחב היווני', והוא אינו שייך, לא לאירופה ולא לאסיה, אלא מבטא תחום משל עצמו: תחום ימי מובהק הניצב באמצע המערכת, מקיים איזון פנימי מושלם ויוצר מרחב שוויוני ומאוזן בין החופים.

שמו של המודל, *מודל התווך הימי*, מבוסס על מרחב-האמצע של הים: זהו מרחב *תווך* – מרחב המצוי באמצע ואשר מתווך בין היושבים לחופיו, יוונים ולא-יוונים כאחד (המילה העברית *תווך* מגלמת את שתי המשמעויות). מרחב האמצע-המתווך הנו מרחב ימי מובהק – תחום המשתרע בין חופיו של הים ונתפס באמצעות נקודת המבט הימית.

מודל התווך הימי היה מודל מרחבי דינאמי וגמיש. המחקר עומד על האופן בו המודל איפשר את הטמעתו של ידע גיאוגרפי חדש, אשר הלך והתרחב במסגרת תהליך הקולוניזציה היוונית. בשחר התקופה הארכאית הידע הגיאוגרפי היווני הכיל בעיקר את חופי הים האגאי (בין הים האיוני והבוספורוס). המחקר מגדיר את המרחב הזה כ- *ים קטן*: מרחב ימי מצומצם ונוח להפלגה, אשר הכיל רשת של קשרים מסוגים שונים. בראשית

התקופה הארכאית היווה *הים הקטן* את לב המודל, הלאה ממנו השתרעו המרחבים, אשר יושבו על-ידי עמים אחרים (*oikoumene*) והרחק מעבר לאופק נצבו *קצוות הארץ* והאוקיאנוס. ככל שהתרבות היוונית הלכה ונחשפה לידיעות גיאוגרפיות חדשות במסגרת מסעות התגלית ותהליך ההתיישבות, כך הלכו גבולותיו של מרחב-האמצע-הימי ומתחו את עצמם, עד לחפיפה מלאה עם חופי הים התיכון והשחור במאה השישית לפנה"ס (*הים הגדול*). למרות העלייה המסחררת בהיקף הידע הגיאוגרפי לאורך התקופה הארכאית שמר המודל על מבנהו: שלושה מעגלים קונצנטריים, המעגל הפנימי ביותר הנו *מרחב התווך הימי* הניצב במרכזו, השני הנו תחום מושב בני האדם והשלישי הנו *קצוות הארץ*. במילים אחרות, כל מאפייניו של *הים הקטן* בראשית התקופה הארכאית הוכלו על *הים הגדול* בסוף התקופה, ויתכן שאף לאחריה.

מודל התווך הימי, אשר מתגלה, הן מתוך המחזור המיתי של איו והן במקורות רבים אחרים בני התקופה, מציע מבט רענן על כמה מהסוגיות ההיסטוריות המרכזיות של תולדות יוון הארכאית: תהליך הקולוניזציה, צמיחת הפוליס, תפיסות פוליטיות וקהילתיות של הגוף האזרחי היווני, תהליך התגבשותה של הזהות הפן-הלנית, תפיסת הברברים ותפיסת 'האחר', יחסי הגומלין המורכבים בין הערים היווניות ובין יוונים ללא-יוונים, כל אלה נטענים במשמעויות חדשות כאשר בוחנים אותם דרך האספקלריה של *מודל התווך הימי*. המחקר מדגים כיצד תפיסת המרחב הארכאית הושתתה על הים כתווך הניצב במרכז העולם ומקשר בין היושבים לחופיו. בתוך מרחב התווך-הימי הזה נולדה והתעצבה הזהות היוונית, התגבש המבנה המדיני-חברתי של הפוליס ונמתחו גבולותיו של המרחב היווני. *מודל התווך הימי* מבוסס איפא על היחס המתקיים בין מושג *האמצע* למושג *התווך* והוא מושתת על נקודת המבט הימית ועל הדומיננטיות של הים, הן במישור הקונקרטי של חיי היום-יום, מסחר והתיישבות והן במישור התפיסתי והמנטאלי.

מודל התווך הימי מציע פרשנות חדשה לסוגיות מרחביות, גיאוגרפיות ואתנוגרפיות העולות מתוך קורפוס המקורות הארכאי ומיישב בין סתירות המצויות כיום בשיח המחקרי. מעבר למסקנות הישירות של המחקר, הכרוכות בשחזורו וניסוחו של מודל המרחב הארכאי, המחקר מדגים כיצד 'המרחב' מושתת למעשה על מערכת של תפיסות אפריוריות וכיצד תפיסות אלה לוקחות חלק בעיצוב תהליכים היסטוריים, כלכליים וחברתיים. ניתן איפא להתייחס אל מסקנות המחקר בשני רבדים: ברובד הראשון, הפרטיקולרי, המחקר עורך רקונסטרוקציה של מודל המרחב הארכאי ועומד על משמעויותיו והשפעותיו של המודל במסגרת החברה היוונית. ברובד השני, האוניברסלי, המחקר מדגים את חשיבותו של הניתוח המרחבי ככלי רב עוצמה לבחינת תולדותיו של המין האנושי בעבר ובהווה.